

κίδη. Και οι δυο τους για σειρά χρόνια δίδασκαν στην Κυθρέα και ανέδειξαν μαθητές που διάπρεψαν κατόπι στα γράμματα. Παραμένει στη μνήμη του Σάββα του μεν πρώτου η ικανότης του στην Μουσική και την Ελληνική Ιστορία, του δε δευτέρου η διάκριση που είχε στη γλώσσα και τα αρχαία. Συνάρπαζε κυριολεκτικά τους μαθητές του όταν δίδασκε την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως και όταν τραγουδούσε τα εθνικά τραγούδια ο Παπαμιλιάδης. Ο δε Φραγκίδης δίδασκε εκτός από τα Αναγνωστικά και περικοπές από την Κύρου Ανάβαση: «Δαρείου και Παρυσάτιδος γίνονται παιδιάς δύο. Πρεσβύτερος μεν Αρταξέρξης νεώτερος δε Κύρος.....».

Παρέμεινε ακόμη στη μνήμη του ο Χαράλαμπος του Σωτήρη Γιαφίτη από τη Χρυσίδα, που ερχόταν καθημερινά με το αμαξάκ.

του που είχε στερεωμένο ένα μεγάλο βαρελάκι με φουντάνα γεμάτο με πετρέλαιο και προμήθευε τα σπίτια. Είχε ακόμη ζαχαρένιες λειχουδιές και σταματούσε έξω από το σχολείο κι όλοι οι μαθητές τρέχανε με τις εικοσάρες τους (20 παράδες, μισό γρόσι) να αγοράσουν τα ζαχαρωτά τους. Ανεξίτηλα παρέμειναν στη μνήμη του μικρού Σάββα τα νέα που έφερνε στο σχολείο από το μέτωπο των Βαλκανικών Πολέμων 1912-13, τις θριαμβευτικές νίκες του ελληνικού στρατού στο μακεδονικό μέτωπο, Κιλκίς, Γρεβενά, Κρέσνας. Με τις νίκες τούτες του ελληνικού στρατού γέμιζαν οι μικροί μαθητές με εθνική περηφάνεια και με μεγάλη προθυμία μανθάνανε τα τραγούδια της νίκης και της προόδου του ελληνικού στρατού.

A ´ Τραγούδι - Στους αρχηγούς Κωνσταντίνο και Βενιζέλο

*1. Εμείς η νέα γενεά, γενιά με θάρρος και μ' ελπίδα
πήγαμε πολεμήσαμε για τη γλυκειά πατρίδα
Βενιζέλε, Βενιζέλε και Πρωθυπουργέ Κωνσταντίνε
μας λεβέντη, μέγα αρχιστράτηγε (δεις)*

*2. Παιδιά για την πατρίδα μας την πίστη την αγία,
το έθνος μας να σώσωμε για να' χει ελευθερία
Ζήτω ο Κωνσταντίνος με τον αργυρούν σταυρό. (δεις)*

B ´ Τραγούδι - Στη Μακεδονία

- Σ' απορώ Μακεδονία πως βαστάς υπομονή
για να βλέπεις τα παιδιά σου μέρα νύκτα στη σφαγή
για να βλέπεις τα παιδιά σου μέρα νύκτα στη σφαγή.
- Τι θα κάνω η καημένη που αλυσοδετή
και οι δυνάμεις δεν μ' αφήνουν για να σύρω το σπαθί-ι-ι
και οι δυνάμεις δεν μ' αφήνουν για να σύρω το σπαθί (δεις)
- Το σπαθί μου είναι άσπρο κι έχει ανάγκη να βαφεί...
μεσο το αίμα των τυράννων κι έπειτα να δοξασθεί (δεις)
*Παιδιά για την πατρίδα μας την πίστη την αγία-α-α
το έθνος μας να σώσωμε για να' χει ελευθερία-α-α
το έθνος μας να σώσωμε για να' χει ελευθερία.
Παιδιά για την πατρίδα μας να λάθωμε τουφέκι
για να κατασπαράξουμε το θάρβαρο μιλέττι
για να κατασπαράξουμε το τούρκικο μιλέττι. (δεις)
Ζήτω, ζήτω ο βασιλιάς μας, ζήτω κι όλος ο στρατός
Ζήτω και ο Βενιζέλος με το τίμιο σταυρό
Ζήτω κι ο Κωνσταντίνος με τον αργυρόν σταυρό.*

Τέλειωσε με το πέρασμα του χρόνου ο Σάββας το δημοτικό σχολείο και παρέμεινε στο σπίτι για 9 περίπου μήνες με απασχόληση να βοηθά τον πατέρα του στις γεωργικές του εργασίες. Καιροί δύσκολοι με αφάνταστη στενότητα χρήματος, γιατί η γεωργική παραγωγή πουλιόταν σε εξευτελιστικές τιμές και ο παραγωγός δεν αμειβόταν για να ανταποκριθεί στα έξοδα μιας ανθρώπινης διαβίωσης.

Έτσι του γεννήθηκε η πεθυμιά να μάθει τέχνη, οποιαδήποτε τέχνη για ν' αποφύγει τα τυράννια και τους υπερβολικούς κόπους που ήταν υποχρεωμένος ο γεωργός να υποβάλλεται καθημερινά στα χωράφια για τις βαρετές δουλειές της παραγωγής. Αυτή την εποχή που ο Σάββας βοηθεί τον πατέρα του στη γεωργία, ο μεγαλύτερος αδελφός του Αντώνης μαθήτευε στη Λευκωσία στο εργαστήριο του Πέτρου Πιτσιλλίδη κοντά στη συνοικία του Ττακτακαλά. Ο Πιτσιλλίδης ήταν αμαξοποιός και κατασκεύαζε καπριολέ (το πιο ταχύ και άνετο μέσο συγκοινωνίας την εποχή αυτή) καρρέττες, κάρρα μονά και διπλά. Ύστερα από σκέψεις που αντάλλαξε με τον πατέρα του και τον αδελφό του Αντώνη αποφασίσθηκε ν' ακολουθήσει το ίδιο επάγγελμα που μαθήτευε ο Αντώνης και μάλιστα στον Πέτρο Πιτσιλλίδη που ήταν και γνωστός στην οικογένεια.

Το επάγγελμα του αμαξοποιού στην εποχή που μιλάμε ήταν από τα πιο προσοδοφόρα, με απεριόριστη εργασία, γιατί τα μέσα συγκοινωνίας που κατασκεύαζε ήταν πολύ ευρείας κυκλοφορίας, χάρις στην καλύτερη εξυπηρέτηση που είχε μ' αυτά ο άνθρωπος σε σχέση με ζώα (γαϊδούρια, καμήλες, άλογα) που χρησιμοποιούσε για τη δική του επικοινωνία και τη μεταφορά των γεωργικών προϊόντων και όλων των άλλων εμπορευμάτων.

Γι' αυτό η περιοχή του Ττακτακαλά στη Λευκωσία ήταν γεμάτη με εργαστήρια αμαξοποιών (αμαξάδικα) με αφθονία δουλειάς το καθένα και με σημαντικό αριθμό μαθητευομένων. Ο μικρός Σάββας τέθηκε στην υπηρεσία του Πέτρου Πιτσιλλίδη μιας και ήταν γνωστός σ' αυτό εξαιτίας του Αντώνη. Με τον καιρό γνώρισε στην περιοχή τούτη πολλούς αμαξοποιούς όπως τον Κλεόβουλο τον Τσεριώτη, το Χ' Πέτρο από τε

Καϊμακλί, τον Κυπρή από την Αγλαντζιά, τον Ττοουλή από το Στρόβολο, το Χριστοφή Κούκο από την Παλλουριώτισσα, το Χ' Κωστή Χρ. Κούκο (γιος και πατέρας) το Λαζαρή από το Στρόβολο, το Σταυρή από την Αγλαντζιά και άλλους.

Αμαξάδικα εκτός από την περιοχή τούτη του Ττακτακαλά υπήρχαν και σ' άλλες περιοχές της Λευκωσίας.

Ο Π. Πιτσιλλίδης είχε στην υπηρεσία άλλους τέσσερις που εργάζονταν χωρίς πληρωμή. Ο αδελφός του Αντώνης με 4 χρόνια υπηρεσίας, ο δεύτερος 3 χρόνια, ο τρίτος 2 χρόνια, ο τέταρτος 2 χρόνια και ο πέμπτος ο Σάββας ο πρώτος του χρόνος. Σαν αμοιβή σ' όλους τούτους έδινε καθημερινά ένα ξεροκόμματο ψωμί μαύρο κριθαρένιο και καμιά εικοσαριά ελιές μαύρες να τις μοιραστούν και οι πέντε. Φοβερή πείνα και δυστυχία επικρατούσε τότε και μόνο ένας Θεός γνώριζε πως περνούσε ο κόσμος! Στα δυο αδέρφια έστελλε τακτικά η μητέρα τους δυο ψωμιά σιταρένια με κι αυτά τους τα έτρωγε ο μάστρος τους! Σαν να μη έφθανε η προσφορά εργασίας του μικρού Σάββα στο μαγαζί, κρατιέτουν καθημερινά μέχρι τις 9 ή 10 το πρωί στο σπίτι για να κάμνει δουλειές, να πλένει τα πιάτα και τ' άλλα μαγειρικά σκεύη, να σαρώσει δωμάτια και ηλιακούς να σφογγαρίσει, να μεταφέρει νερό 10-15 σίκλης από τη δημόσια φουντάνα του ονομαστού πλατάνου των Αγίων Ομολογητών. Πολλές φορές σταματούσε το νερό τούτης της φουντάνας και δεν συμπληρωνόταν το γέμισμα του πιθαριού, οπότε ο Σάββας ήταν υποχρεωμένος να μεταφέρει το υπόλοιπο νερό από τον ανεμόμυλο του Γιώργου Τταπάκκη. Εδώ παρουσιαζόταν άλλη δυσκολία. Ο ανεμόμυλος συνέβαινε να μη λειτουργεί, γιατί δε φυσούσε άνεμος, οπότε ο Σάββας έβγαινε στον ανεμόμυλο και γύριζε τα φτερά με το χέρι να βγει νερό να γεμίσουν οι σίκλης. Ο Τταπάκκης ήταν συγγενής του Πιτσιλλίδη, γιατί η πενθερά του δεύτερου ήταν ξαδέλφια με το Τταπάκκη. Ο ανεμόμυλος του Τταπάκκη βρισκόταν στην πρώτη διασταύρωση των σημερινών φώτων της τροχαίας στη λεωφόρο Δημοσθένη Σεβέρη πηγαινάμενοι από τα κυβερνητικά γραφεία προς το Προεδρικό. Πήρε το όνομα Τταπάκκης γιατί είχε Τταφιάτικο

(Τταπάχαννα) κοντά στο ρολόγι της Λιάρτας (στα σημερινά κυβερνητικά γραφεία). Ο Τταπάκης είχε την Άννα που πήρε το Στίνη, τη Φοινίκα που πήρε τον Αριστείδη Παπαγαβριήλ και το Θάσο που πήγε νέος στη ξενιτιά. Η Γαλάτεια κόρη της Φοινίκας παντρεύτηκε τον Αθανάση Πέτσα, δάσκαλο από την Κυθρέα.

Άλλοι γείτονες Πιτσιλλίδη που ενθυμάται ο Σάββας ήταν ο Χαραλαμπίδης που έτρεφε αρκετές αγελάδες που προκαλούσαν οχληρία στους γείτονες τόσο από το σταύλο όσο και στη μετακίνηση τους που λέρωναν τους δρόμους και ακούονταν φρικτά παράπονα από τους κατοίκους. Οι σημερινοί Χαραλαμπίδηδες που έχουν την εκμετάλλευση του γάλακτος και των τυροκομικών προϊόντων είναι απόγονοι του. Ο Σάββας τους θυμάται τότε μαθητές του Π. Γυμνασίου που έπαιζαν στο μανδολίνο το τραγούδι - Ψαροπούλα - και το τραγουδούσε τότε η δούλα τους με τη μελωδική της φωνή: ψαροπούλα καθισμένη στην ακρογιαλιά, στην ακρογιαλιά. Κάμε τα μαλλιά σου σκάλα ν' ανεβώ, ν' ανεβώ. Να φιλώ τα δυο σου μάτια και τον άσπρο σου λαιμό, και τον άσπρο σου λαιμό.

Στη μνήμη του Σάββα παραμένει ακόμη κι ο γείτονας του μάστρου του ο Κατσαμπάς με μια μεγάλη ελιά στο πρόσωπο, πατέρας του σημερινού Χριστάκη Κατσαμπά, αρχισυντάκτη της εφημερίδας «Φιλελεύθερος». Ενθυμάται το μπακάλικό του στη γειτονιά στο οποίο πήγαινε τακτικά για ψώνια του μάστρου του και της πενθεράς του.

Αξέχαστο έμεινε στο Σάββα το περιβόλι που είχε το Γιαννούδι. Άρχιζε από την εκκλησία του Τιμίου Προδρόμου δίπλα στον Πηδιά κι έφθανε στο κέντρο των Αγίων Ομολογητών. Πήγαινε τακτικά σ' αυτό κι αγόραζε λάχανα κι άλλα χορταρικά για το σπίτι του μάστρου του. Το ίδιο έκανε και από το περιβόλι του Τελεβάντου που διατηρούσε στην αυλή του σπιτιού του.

Πέραν των εκδουλεύσεων στο σπίτι και της καθημερινής απασχόλησης στο μαγαζί ο καημένος ο Σάββας είχε να διανύσει καθημερινά δυο φορές την ημέρα την απόσταση από το σπίτι του στους Αγίους

Ομολογητές μέχρι το μαγαζί (δυο χιλιόμετρα) πεζός ξυπόλητος, νηστικός και φορτωμένος με 3-4 τσάντες γεμάτες από ψώνια της καθημερινής κατανάλωσης. Περνώντας καθημερινά έμαθε χωρίς καθοδήγηση την ώρα από το μεγάλο ρολόγι της Λιάρτας που έχουμε αναφέρει και προηγουμένως.

Με τέτοιες συνθήκες απασχόλησης και στέρησης πέρασε τα πρώτα χρόνια της μαθήτευσης του στη τέχνη, υπομένοντας όλα και αποβλέποντας στο μοναδικό σκοπό να μάθει χορτάτα την τέχνη για ένα καλύτερο μέλλο. Εδώ πρέπει να προσέξουμε τη συμπεριφορά του πολίτη απέναντι σ' ένα χωριατόπαιδο που έτυχε να πέσει στα χέρια τους. Αντί ν' αναγνωρίζουν την προσφορά του και να συμπεριφέρονται ανάλογα, παραγνωρίζουν κόπους και δούλεψες και ο τρόπος και το φέρεσιμό τους είναι πιο χαμηλά από του δούλου.

Τούτο οφειλόταν και στην αδιαφορία της πολιτείας που άφηνε τα εξασκούμενα στην τέχνη παιδιά απροστάτευτα και ασύδοτα τυραννιούνταν και υπέφεραν στα χέρια των μαστόρων τους. Εάν η πολιτεία κατοχύρωνε την εργασία τούτη πίσω από σχετική νομοθεσία και απέκλειε κάθε άλλη απασχόληση εκτός της επαγγελματικής και ερυθμιζετο ένα βασικό ημερομίσθιο ανάλογα με τα χρόνια μαθήτευσης, ασφαλώς η διαβίωση των μαθητευομένων θα ήταν πιο ανθρώπινη και αξιοπρεπής.

Στην υπηρεσία του Π. Πιτσιλλίδη παρέμεινε ο Σάββας για δυο χρόνια και δυο μήνες. Στο διάστημα τούτο βάσταξε κόπους και βάσανα, πείνα και δυστυχία για να μάθει καλά την τέχνη που θα την είχε εφόδιο σ' όλη του τη ζωή. Επιθυμία του όμως ήταν να τον εγκαταλείψει με πρώτη ευκαιρία αν εξασφάλιζε άλλο μάστορο. Πραγματικά σε αναζήτηση άλλου μάστρου εύκολα βρήκε το Χριστοφή Χ' Κωστή Κούκο από την Παλλουριώτισσα που δέχτηκε να τον προσλάβει στην υπηρεσία του με μεροκάματο 4 1/2 γρόσια (το σελίνι είχε 9 γρόσια και η λίρα 20 σελίνια ή 180 γρόσια) και με φαγητό. Η συμφωνία περιλάμβανε απασχόληση στο αμαξάδικο και ζευγάρισμα των χωραφιών με μια φοράδα. Γιατί ο Σάββας δέχτηκε με τόσο χαμηλό

μεροκάματο να εργάζεται στο μαγαζί και στα χωράφια; Γιατί ήθελε παράλληλα με την τέχνη του αμαξοποιού να εξασκηθεί και στην κατασκευή αρότρων και ο νέος μάστρος του μπορούσε να ικανοποιήσει την επιθυμία του. Συνδυασμένη τέχνη αμαξών και αρότρων θα του χρησίμευε όταν στο μέλλο μάστρος πια θ' άνοιγε μαγαζί στην Κυθρέα. Άλλωστε η προοπτική ν' ανοίξει μαγαζί στην Κυθρέα ήταν συμβουλή του παππού του Χ' Σαβουρή Πελεκάνου.

Ο μάστρο - Χριστοφής ήταν μεγάλος κτηματίας και κάτοχος άλλης ακίνητης περιουσίας. Στην Παλουριώτισσα είχε 3 κατοικίες και στη Λευκωσία ένα μεγάλο μαγαζί με καμάρες και με 3 πόρτες κοντά που ήταν ο φούρνος του Σαλίχα στον Ττακτακαλά. Είχε στη γενέτειρα του Κίτι, στην επαρχία Λάρνακας μια κατοικία και 40 σκάλες μονοκόμματο χωράφι. Είχε επίσης στην Παλουριώτισσα 100 σκάλες και νοίκιαζε από την εκκλησία της Παλλουριώτισσας άλλες 100 σκάλες. Ξεπερνούσε κάθε χρόνο στη γεωργική παραγωγή όλους τους γεωργούς όχι μόνο στην Παλλουριώτισσα αλλά και στην Αγλαντζιά και το Κάϊμακλί που η γεωργική του παραγωγή συγκρινόταν την εποχή εκείνη με τα μεγάλα σιτοπαραγωγικά χωριά της Μεσαορίας Αθηναίου, Λευκόνοικο, Μαραθόβουνο.

Στο Χριστοφή Κούκο ο Σάββας εργάστηκε για 9 μήνες και περνούσε θαυμάσια, γιατί ήταν γενικός υπεύθυνος του εργαστηρίου του. Χορτάτος πια καλά της τέχνης, ο μάστρος του κομμάτι αδιάφορος του είχε απόλυτη εμπιστοσύνη να διεκπεραιώνει οποιαδήποτε εργασία παρουσιάζόταν, έτσι του δίδόταν η ευκαιρία να εξασκείται σ' όλες τις κατηγορίες της τέχνης.

Στο διάστημα της μαθητείας του Σάββα στο Χριστοφή Κούκο βοηθούσε με ότι έπαιρνε από τη δουλειά του, ψωμί και φαγητό τον αδελφό του Αντώνη που εργαζόταν τελείως άμισθος ακόμη στον Πιτσιλίδη. Ήταν η εποχή του Α' Παγκόσμιου Πολέμου και το ψωμί ήταν με δελτίο και με διατίμηση 12 γρόσια η οκά, γιατί δεν γίνονταν εισαγωγές αλεύρων από το εξωτερικό.

Ήταν πολύ αγαπητός ο Σάββας στην οικογένεια του Χριστοφή, γιατί εκτός από

την προκοπή του και τη σβελτοσύνη του στην τέχνη παρείχε και εξω-υπηρεσιακές διευκολύνσεις σ' αυτή. Η Παλλουριώτισσα στην εποχή που μιλούμε μαστιζόταν από λειψυδρία άγκαι ήταν μικρο προαστιο με 500 κατοίκους. Η παροχή νερού ήταν ανεπαρκής και έξω στη δημόσια φουντάνα (διανομή νερού δεν υπήρχε στα σπίτια) γινόταν πόλεμος ανάμεσα στις οικοκυρές που προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν μια κούζα νερό.

Σ' αυτή την ανεπάρκεια νερού ο Σάββας σανσχόλανε από το μαγαζί στη δύση του ήλιου έπαιρνε δυο κούζες και προχωρούσε το μονοπάτι προς τη Λευκωσία και έφθανε στη φουντάνα της καρυδιάς όπως την έλεγαν. Η φουντάνα τούτη ήταν πάνω στο τείχος, αντίκρου που είναι σήμερα ο σταθμός βενζίνης του Χειλίδη. Το νέο άνοιγμα δίπλα στο παιδικό κήπο της Χρυσαιλιώτισσας δεν υπήρχε. Υπήρχε μόνο ο δρόμος που είναι δίπλα στο τείχος και την τάφρο. Η είσοδος στη Λευκωσία γινόταν μόνο από την Πύλη Αμμοχώστου (το σημερινό Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Λευκωσίας). Ανέβαινε στο τείχος και από τη φουντάνα γέμιζε τις δυο κούζες. Φορτωνόταν την μια και την άλλη τον βοηθούσε να την φορτωθεί στον άλλο του ώμο άνδρας ή γυναίκα.

που έφθανε εκεί για να γεμίσει. Γύριζε κατόπι πίσω στο σπίτι που ήταν στο κεντρο από το ίδιο του χωριού μονοπάτι. Πόση χαρά έκαμνε όλη η οικογένεια για το μπόλικο νερό που μετέφερε ο Σάββας σε στιγμή μάλιστα που γύρω στη φουντάνα καυγάδιζαν οι γυναίκες για το νερό.

Εκεί όμως που ο Σάββας με το μάστρο του και μ' όλη του την οικογένεια περνούσαν τόσο ευχάριστα ήλθε χωρίς καμιά δικαιολογία να του ρίξει το μεροκάματο από 4 1/2 γρόσια την ημέρα ήλθε να του το κατεβάσει για £3 ολόκληρο το χρόνο. Και ο Σάββας με ανείπωτη λύπη και στέρηση δέκτηκε την αδικαιολόγητη ελάττωση και μάλιστα με τη γλίσχρη τούτη χρονιατική πληρωμή να συνεχισει και την καλλιέργεια των χωραφιών με τη φοράδα. Δέχτηκε με την παρήγορη σκέψη να εργασθεί και να γίνει ένας καλός τεχνίτης για ένα ευρύτερο μέλλον στη σταδιοδρομία του. Τέλειωσε ο χρόνος και αντί να του δώσει £3 του έδωσε £3 1/2.

Η νέα στροφή στις απολαβές του Σάββα από το μάστορα του δεν ήταν δυνατό να μην τον πλήξει και να τον ευαισθητοποιήσει παρ' όλη την καλοπέραση και τις ευχάριστες σχέσεις που είχαν και περίμενε μια αφορμή να εγκαταλείψει τον μάστορα του και το οικογενειακό του περιβάλλον.

Η αφορμή του δόθηκε να φύγει από μια μικροπαρεξήγηση και να ζητήσει νέο μάστορα τον Κώστα Τσερκώτη και μάλιστα με πολύ ψηλό μεροκάματο 18 γρόσια. Σ' αυτό εργάστηκε μόνο για 15 μέρες και τον εγκατέλειψε για τον εξής λόγο. Στο διάστημα της απασχόλησης του σ' αυτό ο πατέρας του Χριστοφή Κούκου Χ' Κωστής Κούκου είχε πληροφορηθεί πως ο Σάββας είχε φύγει από το γιο του και είχε προσληφθεί σ' άλλο στάθηκε μια μέρα στο δρόμο του Σάββα και ζήτησε να πληροφορηθεί γιατί να φύγει από το γιο του. Όταν έμαθε το λόγο αιέσωσε τον πρότεινε μεροκάματο απο 18 γρ. που έπαιρνε στο Τσερκώτη 20 γρόσια με φαγητό μιας και γνώριζε τις ικανότητες του Σάββα στην τέχνη και όλα τ' άλλα του προσόντα. Δέκτηκε ο Σάββας και ανέλαβε αμέσως εργασία σ' αυτό.

Στο Χ' Κωστή ο Σάββας εργάστηκε για έξη μήνες με πολύ καλές συνθήκες με ώρες εργασίας μόνο στο αμαξοποιείο και σαν τελειωμένος πια τεχνίτης που ήταν αναλάμβανε κάθε εργασία που παρουσιάζετο στο μαγαζί. Ήταν πολύ ευχαριστημένος από το μάστορα και δεν θα τον εγκατέλειπε εάν δεν παρουσιάζετο η πιο κάτω ευκαιρία.

Ο μεγαλύτερος αδελφός του Σάββα ο πρώτος στην οικογένεια Χ' Κώστας περίπου στο 1920 αποφασίζει να κάνει επιχείρηση φούρνου ψωμιών στη Λάρνακα. Ο φούρνος δουλειά δύσκολη με πολλές ώρες εργασία στο εικοσιτετράωρο είχε ανάγκη συνεταιρίου και προτείνει στον αδελφό του Σάββα. Ο Σάββας δέχεται χωρίς δισταγμό γιατί είχε βαρεθεί τους κόπους και τις ταλαιπωρίες της τέχνης και διψά να δοκιμάσει και άλλη απασχόληση.

Ο φούρνος ήταν ιδιοκτησία των αδελφών Λευκαρίτη Ανδρόνικου (Κουτσαντρόνικου) και Κώστα, άνθρωποι επιχειρηματίες και αρκετά πλούσιοι της εποχής εκείνης, αλλά

κι οι δυό τους ευγενέστατοι στους τρόπους και τα φερσίματα τους. Ο Σάββας διατείνεται πως είναι οι πρόγονοι των σημερινών Λευκαριτών που είχαν μέχρι πρόσφατα την εταιρεία συγκοινωνίας Λευκωσίας - Λεμεσού και Λευκωσίας - Λάρνακας.

Έχουν ενοικιάσει απ' αυτούς το φούρνο και τα αδέρφια Χ' Κώστας και Σάββας εγκαθίστανται στη Λάρνακα και με μεγάλη αισιοδοξία ρίχνονται στη δουλειά. Υπάρχει όμως ανάμεσα τους μια μεγάλη αντίθεση. Ο Σάββας με τη σβελλτοσύνη που το διακρίνει ρίχνεται με τα μούτρα στη δουλειά. Είναι βοηθός ζυμωτής, βοηθά ακόμη στο πύρωμα του φούρνου και στη διάθεση των ψωμιών. Πρέπει να βγάλουν καθημερινά 3-4 φουρνιές και σε κάθε φουρνιά 200-250 οκ. ψωμιά δηλ. 1000 ψωμιά που τα επωλούσαν 10 γρ. το ένα (2 γρόσια λιγότερο από τη διατίμηση). Στο ενιάμηνο της λειτουργίας του φούρνου ο Σάββας δεν θυμάται να κοιμήθηκε ολονυκτίς μέχρι το πρωί. Κοιμάτουν συνήθως μόνο 4 ώρες τη νύκτα από τις 10-2 το πρωί. Υπήρχε στο φούρνο μια τάβλα και σ' αυτή κοιμόταν με προσκέφαλο ένα ψωμί. Αντίθετα ο αδελφός του Χ' Κώστας πολύ ελαφρά απασχόληση έκαμνε στο φούρνο και λίγες ώρες εργαζόταν. Είχαν 3-4 υπαλλήλους που τους βοηθούσαν στις διάφορες δουλειές του φούρνου. Είχαν αρκετά κέρδη καθημερινά αλλά και πολλά έξοδα (ενοίκια, προσωπικό, αλεύρια καύσιμα και άλλα). Εκτός από το κέρδος των ψωμιών είχαν την προμήθειαν αλεύρου ένα γρόσι για την κάθε οκά που αναλάμβαναν και διάθεταν στην Λάρνακα. Κιρατζήδες με ζώα και κάρρα από την Κυθρέα προμήθευαν σ' αυτούς 400-600 οκ. αλεύρι κάθε εβδομάδα και το διέθεταν σε εμπόρους και ψωμάδες στη Λάρνακα.

Δυστυχώς η επιχείρηση τούτη κρατήθηκε μόνο για 9 μήνες παρ' όλη την τόση εργασία που είχαν και τα ψηλά κέρδη που πραγματοποιούσαν. Ο Σάββας αποδίδει την αποτυχία της επιχείρησης στο πρωτοπειρο της επιχείρησης και των δυο αδελφών, στην αποτελεσματική οργάνωση για εξοικονόμηση χρόνου, εξόδων και στην αδράνεια του αδελφού συνεταιρίου.

Ο Σάββας θέλησε να συνεχίσει την επιχείρηση γιατί ο ένας απο τους ιδιοκτήτες

του φούρνου ο Αντρόνικος το συμπαθούσε για την εργατικότητα του και την προσήλωσή στην δουλειά και του πρότεινε να μείνει και θα του παρείχε κάθε βοήθεια και καθοδήγηση. Δεν τόλμησε όμως να συνεχίσει μόνος.

Στη παραμονή του στη Λάρνακα αξέχαστη του έμεινε η μανδολινάδα που ακούσαν από τα μπαλκόνια των αρχοντικών τα βράδια. Όλοι οι κανταδόροι είχανε καντάδες τα μανδολίνα. Γι' αυτό όταν στράφηκε στη Λευκωσία αγόρασε μανδολίνο £3 από τον Ευαγγελίδη και μαθήτευσε στο sewroid Φραγιος και στους αδελφούς Πετρίδη για 6 μήνες και μπόρεσε να περάσει την πρώτη μέθοδο. Έτσι ικανοποίησε τη ζήλεια του

από τους κανταδόρους στη Λάρνακα να μάθει μανδολίνο.

Θυμάται ακόμη την μεγαλειώδη παρέλαση, που επιχείρησαν να κάμουν οι μαθητές του Παγκυπρίου Εμπορικού Λυκείου και της Ιερατικής Σχολής στην επέτειο της 25ης Μαρτίου. Συγκεντρώθηκαν όλοι τους στην αυλή του Αγίου Λαζάρου. Έφθασαν εκεί και χωρικοί από τα πλησιόχωρα Περβόλια, Κίτι, Μενεού, Λειβάδια, Κατέφθασε επίσης η αστυνομία Λάρνακος και περιχώρων. Όλοι ήταν οπλισμένοι και περίμεναν το σύνθημα Εμπρός! ή Όχι παρέλαση δια της βίας! Τραγουδούσαν οι μαθητές ανάμεσα σ' άλλα πατριωτικά άσματα και το - Της πατρίδας εμείς μια μέρα.

*Της πατρίδας εμείς μια μέρα
όλο φλόγα και φωτιά (δics)
Μεγαλώνουμε όλοι με χάρη
γιατί έχουμε όνειρα χρυσά (δics)
Μεγαλώνουμε όλοι με χάρη
γιατί έχουμε όλοι μια καρδιά (δics).
Και με αντίσκηνα και με κοντάρια
ψευδομάχες και στρατοί, πολεμούμε
όλοι σαν λιοντάρια εκεί πέρα στον εχθρό (δics)
Πολεμούμε όλοι σαν λιοντάρια εκεί πέρα στον εχθρό.
Κι αν η πατρίς μια μέρα
μας καλέσει στη γραμμή
θες να πάμε όλοι ένα σώμα
όλοι εκεί πέρα στον εχθρό, στον εχθρό.*

Η διαταγή όμως της αποικιακής κυβέρνησης που έφθασε στη συγκέντρωση ήταν - Να διαλυθεί η συγκέντρωση - Δεν επιτρέπεται η παρέλαση! - Αμέσως οι μαθητές πρώτοι σε σιωπή και τάξη έφθασαν στα σχολεία τους. Το παράδειγμα τους ακολούθησαν και οι χωρικοί και η συγκέντρωση όλη διαλύθηκε χωρίς να σημειωθεί το παραμικρό παράνομο.

Ο Σάββας μετά την αποτυχία της επιχείρησης του φούρνου επέστρεψε στη Λευκωσία και ανάλαβε εργασία στον πρώτο του μάστορο Πέτρο Πιτσιλλίδη σ' αυτό ποι έμαθε τις πρώτες αρχές της τέχνης. Στις γνωστό τούτο περιβάλλο εργάστηκε για άλλα τρία χρόνια και μάλιστα με ψηλό μεροκάματο 23 γρόσια.

Άνδρας πια ο Σάββας και τελειωμένος μάστορας με μεροκάματο περιζήτητο για

την εποχή είναι διαφορετική η συμπεριφορά του μάστρου του από την πρώτη θητεία. Του έχει απόλυτη εμπιστοσύνη στο μαγαζί και πλήρη υπευθυνότητα στην τέχνη. Πέρασε όμως η μικρή ηλικία του που κοιμόταν στο σπίτι του μάστρου του στους Αγίους Ομολογητές. Τώρα μεγάλος πια έχει ενοικιάσει ένα μικρό δωμάτιο για 6 σελ. το μήνα που θρισκόταν κοντά στο καφενείο της μαυρομμάτας, στο κέντρο της Παλουριώτισσας κοντά στην εκκλησία της Παναγίας.

Στη περίοδο τούτη που ο Σάββας εργάζεται στον Πέτρο Πιτσιλλίδη έρχονταν στο μαγαζί του οι χωριανοί του τότε μαθητές στο Γυμνάσιο ο Αθανάσιος Πέτσας και Γεώργιος Κορέλλης (αργότερα δάσκαλοι) για λίγη ώρα για κουβέντα με το Σάββα και αυτός τους έδιδε αποκόμματα των ξύλων που αφθονούσαν στο μαγαζί και τα 'παιρ-

ναν στο νοτά τους που βρισκόταν στον Άγιο Κασσιανό και ζεσταίνονταν το χειμώνα. Έρχονταν ακόμη ο Στέλιος Στυλιανίδης (δάσκαλος) ο Γιάγκος Κωνσταντινίδης (δάσκαλος αδελφός του Σάββα, ο Κύπρος Σταυράκη από τη Χρυσίδα και Γιάγκος Ζαβρός από το Νιόχωριο (διάκοψαν τη φοίτησή τους και ακολούθησαν ύστερα το γεωργικό επάγγελμα). Περνούσαν εκεί ευχάριστα λίγη ώρα.

Σ' όλη την περίοδο που μαθήτευε στην τέχνη ο Σάββας στη Λευκωσία είχε τακτική επικοινωνία με την Κυθρέα. Δεν περνούσε σχεδόν εβδομάδα που να μη δώσει την παρουσία του στο οικογενειακό περιβάλλον. Ένωθε πραγματικά άνεση και ξαλάφρωση στο οικείο περιβάλλον της Κυθρέας και ανταλούσε θάρρος και ελπίδα για συνέχιση της μαθήτευσης του στην τέχνη.

Υπήρχαν φυσικά τα μέσα να πηγαиноέρχεται, άμαξες, καπριολέ, κάρρα, ζώα, αλλά προτιμούσε πεζός μια απόσταση 8 μιλίων και τις πιο πολλές φορές με παρέα τεχνίτες, μαθητές κ. α. Ξεκινούσε η παρέα τούτη στη δύση του ήλιου από τη Λευκωσία και σε δυο ώρες έφθαναν στην Κυθρέα. Η ίδια παρέα τη Δευτέρα ξεκινούσε πάλι πριν χαράξει το φως (η αυγή) και στην ανατολή του ήλιου βρισκόταν πίσω στη Λευκωσία.

Σ' όλη τούτη τη διαδρομή όλοι οι Κυθρεώτες είχαν γνωστά σημαδιακά μέρη. Αφήνοντας τα κράσπεδα της κωμόπολης μας στην αριστερή μεριά του δρόμου ήταν το Σγαφτό. Ήταν ένας μικρός λόφος με έκταση 3-4 σκάλες και ήταν χαλίτικο (κυβερνητικό). Το χώμα του ήταν κατάλληλο για τον αχυροπηλό που κτίζονταν τα πλιθάρια των σπιτιών και εγίνονταν συμπαγή και αντισεισμικά. Το χρησιμοποιούσαν στα δώματα με αχυροπηλό για να γεμίζουν οι ρωγμές να μη στάζουν το χειμώνα. Οι γριές κατασκεύαζαν τις φουκούδες και τα μαγαλάγια για ζεστασιά το χειμώνα. Πολλά χρόνια προ της εισβολής αγοράστηκε από τον Αρτέμο Λούκα από την Κυθρέα και χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των παραδοσιακών τούβλων που μετά το στέγνωμα τους ψήνονταν σε καμίνια.

Πιο μακριά και κοντά περίπου στο 7ο μίλι ήταν το γήπεδο που αγοράστηκε πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο για μικρό ποσό

και συνέτεινε πολύ στην καλλιέργεια του αθλητισμού και του ποδοσφαίρου.

Δίπλα στον 7ο μιλιοδείκτη ήταν εκτεταμένο γήπεδο που αγοράστηκε από το Νικολή Πούπα για £800 από τον τότε δήμαρχο Κυθρέας Γεώργιο Κυριακού για την ανέγερση Γυμνασίου της περιοχής. Δυστυχώς εκποιήθηκε κατόπι λόγω άρνησης της Δημοκρατίας να προχωρήσει στην ανέγερση του κτιρίου.

Πιο κάτω από τον 7ο μιλιοδείκτη ήταν το δίστρατο Νέου Χωρίου που ενώνεται με τον παλιό δρόμο Λευκωσίας - Κυθρέας. Ήταν χωματένιος και ασφαλτοστρώθηκε με το νέο δρόμο που γίνηκε παρακάμπτοντας τη Μια Μηλιά. Προχωρώντας τον παλιό δρόμο μέσω Μια Μηλιάς βρίσκουμε την τοποθεσία - Δυο Γεφύρια -. Εδώ κοντά στο δρόμο περνούν δυο μικροί χείμαρροι που κατέρχονται από τα κοντινά Λακκοβούναρα και σχεδόν σμίγουν ο ένας με τον άλλο, γι' αυτό κατασκεύασαν για τον καθένα γεφύρι κι απ' αυτά πήρε το όνομα και η τοποθεσία. Στη συνέχεια αντίκρου στον 6ο μιλιοδείκτη είναι το Μοσφίλι. Βλάστησε μόνο του ίσως και η ανάπτυξη του ήταν πολύ βραδεία είτε γιατί το έδαφος του είναι πτωχό είτε γιατί το κατέτρωγαν τα κοπάδια το ονόμαζαν με το υποκοριστικό ονομα Μοσφίλι ή Μοσφιλούδι. Στο άδενδρο τούτο μέρος πρόσφερε τη σκιά του στο βοσκό και στο διαβάτη για ανάσα και ξεκούραση στην καλοκαιρινή περίοδο.

Στο μέρος όμως τούτο ξεχώριζε το αγιάζι, που φυσούσε με μεγαλύτερη ένταση, καθαρό και δροσερό έδιδε ανακούφιση και δύναμη στον οδοιπόρο. Ήταν ο γνωστός λίβας που μας ερχόταν από την Ελλάδα και προχωρώντας τον απέραντο κάμπο της Μεσαριάς χωρίς εμπόδια έφθανε στον κόλπο της Αμμοχώστου.

Προχωρώντας ανάμεσα στον 6ο και 5ο μιλιοδείκτη ήταν μια έκταση με πολύ πτωχική σύσταση εδάφους. Κανένα δένδρο δεν μπορούσε να προκόψει. Καλλιεργήθηκε προ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου από τους ιδιοκτήτες με αμυγδαλιές που αναπτύχθηκαν καταπληκτικά στην άγονη τούτη περιοχή. Δυστυχώς οι βοσκοί δεν είδαν με καλό μάτι την προσπάθεια των ιδιοκτητών και κατέστρεψαν τα δένδρα με τα

κοπάδια τους για να έχουν ελεύθερη βόσκηση. Στην αριστερή μεριά του δρόμου όλη η έκταση είναι πετρώδης (τράχωνας) και όλοι οι περίοικοι έβγαζαν πέτρες για οικοδομικούς σκοπούς.

Ανάμεσα στον 5ο και 4ο μιλιοδείκτη υπάρχει μια μεγάλη έκταση χωραφιού με το όνομα χιλιομοδούσα που εφάπτεται στην δεξιά μεριά του δρόμου και ανήκε στο μοναστήρι του Χρυσοστόμου. Το χωράφι τούτο πετύχαινε χρονιές που έκαμνε χίλια κοιλιά σιτάρι (κάθε κοιλό 2 αμπούστες ή 23 σκάδες) γι' αυτό πήρε και το όνομα χιλιομοδούσα. Δυτικά τέλειωνε το χωράφι τούτο στα γυψοκάμινα της Μια Μηλιάς. Ήταν λόφοι με άσπρη γιαλιστερή πέτρα που την έσπαζαν οι εργάτες και την έψηναν στα καμίνια. Κατόπι την κοπάνιζαν και την περνούσαν από ειδικά κόσκινα. Έτσι είχαν το λεπτοκαμωμένο γύψο που χρησιμοποιόταν για επένδυση των εσωτερικών και εξωτερικών τοίχων και έδιδε σ' αυτούς τη λεία και άσπρη επιφάνεια σ' όλη την οικοδομή. Ήταν μια καλή απασχόληση για τους Μιαμηλιώτες και πολλές οικογένειες συντηρούσαν από την εκμετάλλευση της πέτρας του γύψου. Χρησιμοποιήθηκε μέχρι του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και αντικαταστάθηκε με το συνδυασμό ασβέστη -τσιμέντου. Προχωρούμε το δρόμο από τα γυψοκάμινα προς το 4ο μιλιοδείκτη που βρίσκεται λίγο έξω από τη Μια Μηλιά. Στην περιοχή των γυψοκαμίνων και από τη μια μεριά του δρόμου συναντούσαμε τα πιο εύφορα χωράφια της Μιας Μηλιάς γιατί ποτίζονταν από 2 - 3 χειμάρρους που κατεβαίνουν από τους λόφους των Λακκοθουνάρων. Είχαν τα χωράφια τούτα την μεγαλύτερη απόδοση σε σιτάρι (10 - 15 κοιλιά κάθε σκάλα). Παράλληλα καλλιεργούνταν με άνυδρα ποστάνια που έδιδαν γλυκά και νόστιμα πεπόνια. Οι οδοιπόροι προμηθεύονταν τέτοια πεπόνια από τις καλύφες που έστηναν δίπλα στο δρόμο οι ιδιοκτήτες για διάθεση των πεπονιών. Από το μέρος τούτο διακρίνεται καθαρά το επιβλητικό Βουφαβέντο με τα περίφημα σπίτια της Ρήγαινας και στο ρίζωμα της κορυφής το αγιοταφίτικο μοναστήρι του Χρυσοστόμου. Πιο κάτω σε μικρή απόσταση από το μοναστήρι διακρίνεται το μικρό χωριό Κουτσοβέντης.

Ο δρόμος περνά ανάμεσα της Μιας Μηλιάς που είναι η ενδιάμεση απόσταση του δρόμου Κυθρέας - Λευκωσίας, αφού ο 4ος μιλιοδείκτης βρίσκεται σε απόσταση μέτρων από τη Μια Μηλιά. Στη Μια Μηλιά δίπλα στο δρόμο ήταν το καφενείο του Γιωρκαλλή που καταγόταν από την Κυθρέα νυμφεύτηκε και εγκαταστάθηκε στη Μια Μηλιά. Περνώντας οι Κυθρεώτες σταματούσαν για ένα καφέ από το καφενείο για ξεδίψαση και ξεκούραση.

Από τη μια μεριά του δρόμου οι Μιαμηλιώτες έστησαν τα τουβλοποιεία τους μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο γιατί το χρώμα της Μια-Μηλιάς ήταν εξαιρετικό για την κατασκευή τους. Στη μεταπολεμική εποχή με το μεγάλο οργασμό στις πόλεις είχαν μεγάλη ζήτηση τα τρυπητά τούβλα. Εγκαταλείφθηκε η γεωργία που ήταν αβέβαιο επάγγελμα από τη μια και από την άλλη η γη τους ήταν πολύ φτανή με μικρή απόδοση.

Άλλο σημαδιακό μέρος του δρόμου Κυθρέας Μια-Μηλιάς ήταν το γιοφύρι του Πηδιά λίγο έξω από τη Μια Μηλιά και σε μικρή απόσταση από τον 3ον μιλιοδείκτη. Ήταν σιδερένιο κι έγινε τον καιρό της αγγλικής διακυβέρνησης σε αντικατάσταση ξύλινου που ήταν από τον καιρό της Τουρκοκρατίας. Ήταν εκτεταμένο και αρκετά φαρδύ και περνούσαν ταυτόχρονα δυο οχήματα που έρχονταν από αντίθετη κατεύθυνση με πλήρη ασφάλεια.

Σε μικρή απόσταση από τον 3ο μιλιοδείκτη ήταν το υπερσύγχρονο τουβλοποιείο του Αλέξανδρου Δημητρίου από την Αμμόχωστο. Κτίστηκε πρό του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σε εκτεταμένη γη και συνέτεινε να τον μιμηθούν οι Μιαμηλιώτες και να ανεγείρουν τα τουβλοποιεία τους. Δυο πλεονεκτήματα ώθησαν τον Αλέξανδρο Δημητρίου η καταλληλότης του χώματος και η μικρή απόσταση από την πόλη που με τον εξωραϊσμό της δεν απείχε παραπάνω από 2 μίλια στην εποχή εκείνη.

Στο μέσο περίπου της απόστασης από τον 3ο μέχρι το 2ο μιλιοδείκτη διασταύρωνε το δρόμο η σιδηροδρομική γραμμή που ένωνε τις πόλεις Λευκωσία και Αμμόχωστο. Εξυπηρετούσε ο σιδηρόδρομος στη μεταφορά εμπορευμάτων από το λιμάνι

της Αμμοχώστου στην πρωτεύουσα και επιβατών από τις πόλεις και από χωριά της επαρχίας Λευκωσίας και Αμμοχώστου που περνούσε. Ο σιδηρόδρομος άρχισε λειτουργία το 1905 και καταργήθηκε το 1950 με τις εισαγωγές μεγάλων αυτοκινήτων φορτηγών και επιβατηγών που διευκόλυναν τις μεταφορές και κόστιζαν φθηνότερα. Κι από τις δυο μεριές της σιδηροδρομικής γραμμής φυτεύτηκαν δασικά δένδρα κυρίως ευκάλυπτοι και ακακίες το 1907 με σύσταση του τότε υπουργού των Αποικιών Ουϊστων Τσέρτσιλ που επισκέφθηκε την Κύπρο και ταξίδευσε από την Αμμόχωστο στη Λευκωσία χωρίς να συναντήσει πράσινο στο μεγάλο κάμπο.

Στη διασταύρωση του δρόμου από τη σιδηροδρομική γραμμή και λίγη απόσταση ανατολικότερο το δασονομείο έκαμε φυτώριο όπου καλλιεργούσε δασικά δενδρύλλια σε γλάστρες για την επέκτασή του πρασίνου και την αναδάσωση. Το νερό για συντήρηση των δενδρυλλίων το προμήθευε ανεμόμυλος που είχε στηθεί σε παρακείμενο λάκκο με πλούσιο και κατάλληλο για πόση νερό. Αρκετοί οδοιπόροι κατέφευγαν στο φυτώριο να ξεδιψάσουν από το γλυκύ κρύο και χωνευτικό του νερό, γιατί μερικές δεκάδες μέτρων απείχε από τη διασταύρωση. Το φυτώριο τούτο γίνηκε αιτία να φυτευθούν και από τη μια μεριά του δρόμου και από την άλλη σε αρκετή απόσταση προς τη Λευκωσία δασικά δενδρύλλια ευκάλυπτοι και μαυρομμάτες να προστατευθούν με ξύλινα καφάσια και να στολίσουν και ευπρεπίσουν το δρόμο.

Εκεί ακριβώς που τέλειωνε η δενδροφύτευση και σε μικρή απόσταση από το 2ο μιλιοδείκτη ξεχώριζε χωματένιος δρόμος που έφθανε στο Καϊμακλί. Όσοι από τους Κυθρεώτες που μετέφεραν προϊόντα για πώληση στο Καϊμακλί ξεχώριζαν σε τούτο το δρόμο που ήταν αρκετά σύντομος και οδηγούσε στην πλατεία της Αγίας Βαρβάρας, στο κέντρο του προαστίου.

Σε μικρή απόσταση από το 2ο μιλιοδείκτη βρισκόταν η τοποθεσία Ξερόλακκος. Σχηματίστηκε από την εξόρυξη πέτρας μια εκτεταμένη δεξαμενή που συσώρευε όμβρια νερά χωρίς απορρόφηση αλλά ξηραίνονταν με την εξάτμιση σε βραχύ διάστημα γι' αυτό και η ονομασία του. Στη

θέση του σήμερα κτίστηκε ο οικος αυτοκινήτων Mercedes που εκπροσωπεί σήμερα ο κ. Χριστοφής Οικονομίδης.

Μετά τον Ξερόλακκο συναντούμε τη διασταύρωση όπου η περιοχή του κυκλοφοριακού κυκλικού κόμβου στη βιομηχανία «ΒΑΤΑ». Ένας δρόμος δεξιά χωματένιος οδηγούσε πάλι στο Καϊμακλί και άλλος δρόμος αριστερά πάλι χωματένιος οδηγούσε στο παλιό σφαγείο Λευκωσίας που κτίστηκε στη δεκαετία του 1920 στη συνέχεια ο ίδιος δρόμος του σφαγείου οδηγούσε προς Νότο στην Αγλαντζιά.

Προχωρώντας από τη διασταύρωση «ΒΑΤΑ» στη δεξιά μεριά, όλη η έκταση μέχρι την εκκλησία Αρχαγγέλου καλλιεργόταν με εποχιακά λαχανικά και το νερό για τη συντήρησή τους έβγαινε στην επιφάνεια με τα παραδοσιακά αλακάρια. Τα γύριζε άλογο, οι δε κάδοι του γεμάτοι με νερό αράδα ο ένας κατόπι του άλλου αναποδογυρίζονταν κι έχυναν το νερό σε αυλάκι που κατέληγε σε δεξαμενή. Με το γέμισμα της δεξαμενής ανοιγόταν η τρύπα που υπήρχε στην πλευρά κοντά στον πυθμένα και πεπιεσμένο το νερό έτρεχε σε αυλάκι να ποτίσει τις διάφορες φυτείες των λαχανικών.

Το πλησιέστερο αλακάρτι προς το δρόμο βρισκόταν αριστερά ακριβώς απέναντι που είναι σήμερα κτισμένο το Λαϊκό Καφεκοπτείο. Ήταν μια έκταση 6 - 8 σκάλες και καλλιεργόταν με εποχιακά λαχανικά και το μπόλικο νερό του τα συντηρούσε μια χαρά.

Έμεινε μόνο απόσταση ένα μίλι, αφού εκεί που είναι το σημερινό «ΗΡΑΚΛΕΙΟ» βρισκόταν ο 1ος μιλιοδείκτης. Προχωρούσε ο δρόμος με μια μεγάλη ανηφόρα πριν βρούμε το Α΄ Δημοτικό Σχολείο και στη συνέχεια διασχίζοντας την Παλουριώτισσα έφθανε μέχρι του παλιού καφενείου της μαυρομμάτας, όπου ο δρόμος προχωρούσε προς την παλιά εκκλησία της Παναγίας, από το σημείο τούτο έστριβε προς δυσμάς με μοναδικό δρόμο προς την Πύλη Αμμοχώστου στην εντός των τειχών Λευκωσία, την πρωτεύουσα της Κύπρου. (Πρέπει να σημειωθεί πως ο δρόμος από τη νέα εκκλησία που προχωρεί προς το άνοιγμα Χρυσαιλιωτίσσας έγινε μεταγενέστερα).

Επί τέλους ο Σάββας μετά την πολύχρονη μαθήτευσή του ότην τέχνη, μετά από τόσες περιπέτειες που είχε η ζωή του

στην πόλη, διάφορους μαστόρους που άλλαζε, πενιχρό μεροκάματο, άσχημη διατροφή, στερημένη ένδυση και υπόδηση δύσκολες εξωπηρεσιακές εργασίες. Αντιπαρέρχεται όλα τούτα με μοναδικό στόχο να μάθει χορταστικά την τέχνη, και να γίνει ένας καταξιωμένος τεχνίτης. Και πέτυχε ολότελα τούτο το στόχο, γιατί εργάστηκε στους πιο επιδέξιους τεχνίτες και κατώρθωσε όχι μονάχα να την τελειοποιήσει αλλά στα δικά του χέρια να την αναδείξει και την εξυψώσει σε βαθμό πέραν των δικών του προσδοκιών και των προσδοκιών των μαστόρων που την είχαν διδάξει.

Το 1923 εγκαθίσταται ο Σάββας σαν τεχνίτης αμαξοποιός και αλετροποιός στην Κυθρέα. Εξασφαλίζει μαγαζί στην κεντρικότερη θέση της Κωμόπολης, στο Σεράγιο που είναι εγκατεστημένοι όλοι οι τεχνίτες της εποχής εκείνης. Το μαγαζί ανήκει στη χήρα Μαρίτσα Χ΄ Αθανάση είναι διπλό και το ενοίκιο 8 σελίνια το μήνα. Το μοιράζονται με παραβά με τον πελεκάνο Χριστόδουλο Σάββα, από τη Βώνη με το γνωστό όνομα Κουνής και πληρώνουν ο καθένας 4 σελίνια.

Η θέση του Σεραγιού είναι βολική για την πελατεία κάθε τεχνίτη, γιατί αγκαλιάζει την εκτεταμένη Κυθρέα και βολεύει και πελατεία όχι μόνο από τα γειτονικά περίχωρα της Κυθρέας αλλά και από αρκετά της Ανατολικής Μεσαορίας πολλά από τα οποία είναι τούρκικα. Το Σεράγιο ακόμη είναι συγκοινωνιακός κόμβος γιατί περνούν ανάμεσα του τα αυτοκίνητα της Καρπασίας και της επαρχίας Αμμοχώστου (Ο παράδρομος (By pass) που έγινε έξω από την Κυθρέα είναι μεταγενέστερος) που ταξιδεύουν καθημερινά στην πρωτεύουσα και εξυπηρετούν την πελατεία.

Αγοράζει τα βασικά εργαλεία της τέχνης σκεπάρνια μέγγενη και άλλα που δεν ξεπέρασαν τις £5. Η πελατεία αρχίζει να συγκεντρώνεται από την Κυθρέα, το Νιο Χωριό, το Παλαίκυθρο και ο νέος μάστορας πρόθυμος να την εξυπηρετήσει. Στερημένη επί τόσα χρόνια ενός τέτοιου τεχνίτη κατέφυγε στον Κώστα Βλάμη επιπλοποιό και στον Χ΄ Πέτρο Ξυλουργό, (πενθερό του Χριστοφάκη Κολιού) αλλά και οι δυο τους αδυνατούσαν να ικανοποιήσουν τα διάφορα προβλήματα τους, γιατί τους έλειπε η

ειδικότητα. Η αρχική δυσκολία που αντιμετώπισε ο Σάββας στην τέχνη του ήταν που δεν υπήρχε κωμοδρόμος για τη συγκόλληση των καπλαμάδων και των βρασιόλων. Υπήρχε ένας παλιός κωμοδρόμος, ο Γιακουμής, αλλά αδέξιος για την εξυπηρέτηση του.

Παράλληλα με την πελατεία παρουσιάστηκαν στο Σάββα και μαθητές για τέχνη. Μερικοί απ' αυτούς ήταν: Ο Χρίστος Παντελή Στυλιανίδης, ο Ανδρέας Κοιλιάρης, ο Κύπρος Κούτσουρος (αδελφός του Σάββα) από την Κυθρέα, Νικολής Καραολιάς, Ανδρέας Θούπος από τη Χαρδακιώτισσα, Δημήτρης Παπαγεωργίου Κωσταρής Κοντομιχάλη, Αχιλλής Γιωργαλή από το Παλαίκυθρο, ο Ποξιέ (Ουράνιος) Χ΄ Ττεουφήκ από τα Κνώδαρα (ο πατέρας του διορισμένος και εγκατεστημένος στη Κυθρέα σαν Γεωργικός Λειτουργός) Χασάν Κουφοτέβρισου από το Μπέη Κιογιού, Ανδρέας Κούννος από το Νιο Χωριό. Η συμφωνία για τον καθένα ήταν να εργασθεί για ένα χρόνο χωρίς αμοιβή και στην αρχή του δεύτερου χρόνου να παίρνει μεροκάματο ένα σελίνι. Από τους μαθητές του Σάββα έμειναν για χρόνια κι έμαθαν καλά τέχνη και άνοιξαν μαγαζί ήταν: Ο Ανδρέας Κοιλιάρης, ο Κύπρος Κούτσουρος από την Κυθρέα και ο Χασάνης Κουφοτέβρισου από το Μπέη Κιογιού.

Με το άνοιγμα του μαγαζιού ο Σάββας κατασκεύαζε τα άροτρα για 8 σελ. το ένα, τα κάρρα τα μονά £12-13, τα κάρρα τα διπλά £14-15 και τα βωδάμαξα £16-18 το ένα. Τα υλικά τους ήταν με ξύλο, από σίδερο ήταν οι τροχοί £5 και το αδράχτι ή άξονας £2.

Οι δουλειές ήταν μπόλικες και άφηναν σχετικά καλά κέρδη για την εποχή εκείνη. Υπήρχε όμως η πίστωση (βερεσιέ) και αυτή χαλούσε πολλά από τα κέρδη. Υπήρχαν φυσικά οι τίμιοι και αξιοπρεπείς πελάτες που πλήρωναν και το τελευταίο γρόσι του χρέους. Ήταν όμως και οι άλλοι, και βέβαια οι πιο πολλοί, που δεν πλήρωναν τα χρέη τους και με τον πολύν καιρό διαγράφονταν. Καλύτεροι πελάτες στις πληρωμές ήταν οι Κυθρεώτες και προπαντός οι Συρκανίτες. Πολύ ακόμη συνεπείς στις υποχρεώσεις τους ήταν και Καλλιθακιώτες (Τούρκικο χωριό).

Την έλλειψη του κωμοδρόμου στην Κυθρέα ήλθαν να αναπληρώσουν στην Κυθρέα δυο επιδέξιοι τεχνίτες που άνοιξαν μαγαζί καθένας στη δεκαετία του 1930. Ήταν ο Γεώργιος Πέτρου (Τσιγγάνος) και ο Ανδρέας Καλλής (Πίττας) και οι δυο τους ήταν αρκετά εξυπηρετικοί και ευκόλυναν αφάνταστα το Σάββα στη τέχνη του από δικής τους πλευράς.

Η τέχνη του Σάββα προχωρούσε πολύ καλά με απεριόριστη πελατεία. Κάποιος συναγωνισμός παρουσιάστηκε στο μέσο της δεκαετίας του 30 όταν ο ομότεχνος του Αρτέμης Περικλέους από το Λευκόνοικο νυμφεύθηκε στην Κυθρέα και άνοιξε μαγαζί στο Σεράγιο. Δεν μπορούσε όμως ν' αναμετρηθεί με το Σάββα γιατί ήταν αδέξιος στα άλετρα και πολύ μέτριος στα αμάξια. Ο Σάββας κατείχε θέση μεταξύ των πρώτων από τους καλύτερους τεχνίτες της εποχής του. Σαν απόδειξη αναφέρει ανάμεσα στα πολλά θωδάμαξα που έκαμε στη διάρκεια της καριέρας του είναι και δυο θωδάμαξα του Ανδρέα Φιτιρίκκου και του Χρίστου Πετρή Γιωρκάτζη για μια 30ετία δεν τα παρουσίασαν στο μαγαζί για επιδιόρθωση. Όσο αφορά τα άροτρα του τα χαρακτήριζε η λεπτότητα, η ανθεκτικότητα και η βολικότητα στον κάματο (καλλιέργεια).

Σε διαγωνισμό για καλλιέργεια με ξύλινο άροτρο που έγινε στην Κυθρέα το 1945 πήραν μέρος από πλευράς Κυθρεωτών ο Μιχάλης Πελετιές και Μιχάλης Καλογήρου και από πλευράς Τυμπιωτών, ο Γεώργιος και Σάββας Κωνσταντή (αδέλφια) και Γεώργιος Σταυρή. Ο διαγωνισμός έγινε σε καλλιέργεια κραμπερής (χωράφι πατημένο του χειμώνα, πολύ δύσκολο στον κάματο) διαπιστώθηκε πως η καλύτερη καλλιέργεια (ξήλωμα χωραφιού) ήταν εκείνη των Κυθρεωτών. Και τούτο απεδόθηκε όχι μόνο στους καλλιεργητές (γεωργούς) αλλά και στα μαστορικά άροτρα του Σάββα Στυλιανού που ήταν πιο κυνηγιάρικα στο έδαφος κατόπι γνωμοδότησης ειδικών.

Σοβαρό κτύπημα έπαθε η τέχνη του Σάββα στα άροτρα όταν στη δεκαετία του 30 εισήχθηκαν τα σιδερένια άροτρα μόνουνα, δίυνα τρίυνα. Η καλλιέργεια στα ξωχώραφα γίνονταν με τα άροτρα τούτα που

μπορούσαν να καλλιεργήσουν πολλές σκάλες τη μέρα σε σύγκριση με τα ξύλινα που δεν μπορούσαν να καλλιεργήσουν παραπάνω από δυο σκάλες τη μέρα. Η καλλιέργεια με τα ξύλινα περιορίστηκε μόνο στα περβολοχώραφα και στα χωράφια γενικά που είχαν καρποφόρα δένδρα. Σ' αυτά τα ξύλινα άροτρα πλησίαζαν στην καλλιέργεια πολύ κοντά στα δένδρα χωρίς να προξενούν σ' αυτά καμιά βλάβη σ' αντίθεση με τα σιδερένια που κατάστρεφαν το ριζικό τους σύστημα.

Σοβαρό επίσης κτύπημα στα κάρρα και τα θωδάμαξα προξένησε η εισαγωγή μεγάλων φορτηγών και επιβατηγών αυτοκινήτων στη δεκαετία του 40 που μετέφεραν φορτία δεκαπλάσια σε όγκο και βάρος από τα κάρρα και τα θωδάμαξα. Στην περίπτωση δεματιών ένα φορτηγό αυτοκίνητο μετέφερε δεμάτια όσα θα μετέφεραν 5-6 καρρέττες. Τελικό δε κτύπημα στα κάρρα και τις καρρέττες ήταν η εισαγωγή κομπάν στο τέλος της δεκαετίας του 40 και γενικά η μηχανοποίηση των γεωργικών εργασιών.

Παρ' όλα τα πιο πάνω κτυπήματα ο Σάββας συνέχισε έστω και μειωμένη την τέχνη του και ασχολήθηκε ταυτόχρονα και με τη δενδροκαλλιέργεια. Τα λίγα κτήματα που πήρε από τον πατέρα του και τ' άλλα που πήρε σαν προίκα από τη σύζυγο του κατώρθωσε χάρις στην εργατικότητα και την οικονομία, να τα αυξήσει και να τα αξιολογήσει. Αγόρασε το κτήμα Κκουρής μια σκάλα στην Κυθρέα για £25 (το 1930) 15 σκάλες στο Μπέη Κιογιού £100 με δόσεις (το 1935). Στο κτήμα τούτο αφού έκαμε τις αναγκαίες διαμορφώσεις φύτεψε και ανάστησε 200 ελαιόδενδρα. Το κτήμα Τρίμιθος 3 σκάλες με ελαιόδενδρα το αγόρασε από τον Αντώνη Χριστοδούλου θείο της συζύγου του για £300 (το 1940). Αξιοποίησε ακόμη κτήμα της συζύγου 7 σκάλες με το όνομα Καλαϊτζής στο οποίο φύτεψε 500 λεμονόδενδρα και άλλα καρποφόρα δένδρα συκιές, πουργελιές, μεσιλιές, ρωδιές. Αγόρασε 6 ώρες νερό Βωνιάτικο από την εκκλησία Φανερωμένη για £600 το 1951. Έκτισε ακόμη σπίτι στην περιοχή Καμάρας της Κυθρέας το 1930 που στοίχισε £190. Όλη του η ζωή ήταν μια αδιάλειπτη εργα-

σία στα χωράφια, τα δένδρα, τα νερά, την τέχνη.

Νυμφεύτηκε την Ευανθία από τη Χρυσίδα το γένος Τσιγκάδες το 1931 και απέκτησαν δυο παιδιά, τον Πέτρο Στυλιανού βουλευτή Λευκωσίας και την Παναγιώτα. Σπούδασε τον Πέτρο φιλόλογο και η Παναγιώτα τέλειωσε το Γυμνάσιο. Ο Πέτρος νυμφεύτηκε την Παρασκευούλα, φιλόλογο από την Αθήνα και έχουν 2 κόρες την Ευανθία και την Κωνσταντία. Η Παναγιώτα παντρεύτηκε το Στυλιανό Πετάση συνταγματάρχη του κυπριακού στρατού και έχουν τρία παιδιά, Γιώργο, Μάριο και Αρετή (Ρέα).

Ο Σάββας με τη σύζυγο του κατοικούν σήμερα στον Οικισμό Άγιος Γεώργιος, οδός Ναυσικάς 6 Διαμ. 3 μακριά από την προσφιλή του Κυθρέα, μακριά από τη γη των πατέρων μας από το σπίτι του που με τόσους κόπους έκτισε μακριά από τα κτήματά του που αξιοποίησε, τα νερά του που αγόρασε.

Μα τα κτήματα και οι περιουσίες είναι κερδισμένα με κόπο και μόχθο, ιδρώτα και αίμα. Δεν είναι δυνατό να επικρατήσει η ζημιά και η αδικία που μας έγινε με την εισβολή του Αττίλα στην Κύπρο. Το δίκαιο είναι με το μέρος μας. Θα συνεχίσουμε αμείωτο τον αγώνα για επιστροφή και δικαίωση. Θα έλθει καιρός που ο Δικαιοκρίτης Θεός θα ευδοκήσει να μας δοθεί το δίκαιο. Ωριμένως θα φθάσει η μέρα που θα στραφούμε πίσω στα σπίτια και τις περιουσίες μας, γιατί ο Άγιος Θεός αργεί αλλά ποτέ δε λησμονεί ν' αποδώσει το δίκαιο.

Ο Σάββας με τη σύζυγο του πέρασαν πραγματικά τραγικές μέρες και εφιαλτικές νύκτες στη διάρκεια του επικού αγώνα της Ε.Ο.Κ.Α. 55-59 όταν ο μονάκριβος τους Πέτρος εγκατέλειψε τότε τις πανεπιστημιακές του σπουδές μαζί μ' άλλους Κυθρεώτες και Κυπρίους φοιτητές και ήλθε στην Κύπρο να καταταγεί στις φάλαγγες του αρχηγού Διγενή και να πολεμήσει για την ανατίναξη του αγγλικού ζυγού και την απελευθέρωση της Κύπρου μας. Πολεμώντας ο Πέτρος μ' άλλους αγωνιστές πιάστηκε αιχμάλωτος και κλείστηκε στο κάστρο της Κερύνειας. Απ' εκεί κατώρθωσε να δραπετεύσει μ' άλλους κρατούμενους μετατρέποντες τις πατανίες για σκέπασμα

σε σχοινί με τη βοήθεια του οποίου προσγειώθηκαν στη γη για να ενωθούν και πάλι με αγωνιστές της Ε.Ο.Κ.Α. Ατυχώς και πάλι συλλήφθηκε από τους Άγγλους και στη μεταφορά του με τζηπ σε καμπή του δρόμου διαφεύγοντας την προσοχή των φρουρών πήδησε από το αυτοκίνητο και τρέχοντας κατώρθωσε να διαφύγει. Στη τρίτη όμως φορά που επανασυλήφθηκε μεταφέρθηκε στις φυλακές της Αγγλίας και παρέμεινε μέχρι το τέλος του αγώνα οπότε απελευθερώθηκε κι έφθασε στην Κύπρο.

Οι τραγικοί γονείς σ' όλες τις ακραίες και επικίνδυνες στιγμές που αντιμετώπισε ο γιος τους διατήρησαν υψηλό το φρόνημα και με εθνική περηφάνεια υπέμειναν όλα τα γεγονότα των περιπετειών του με την παρήγορη ιδέα πως το παιδί τους πολεμούσε για το πιο ψηλό ιδανικό, την απελευθέρωση της Κύπρου μας. Η ανταγή, το κουράγιο και η υπομονή που κράτησαν ήλθε ν' αποδώσει τη νίκη στην Κύπρο μας και ν' αξιωθούν να ζήσουν γονείς και γιος για ν' απολαύσουν την τιμή και τη καταξίωση τους στην κοινωνία.

Ο Σάββας Στυλιανού είχε ιδιαίτερη προσήλωση στην αγία μας πίστη. Παρακολουθούσε θρησκευτικές εκδηλώσεις στην Κοινότητα και λάμβανε μέρος στην τέλεση μυστηρίων και άλλων ιερών ακολουθιών. Εκκλησιάζετον ανελλιπώς τις Κυριακές στην ενυρμια του την εκκλησία της Αγίας Μαρίας και παρακολουθούσε με προσοχή και με κατανύξη τη θεία λειτουργία και ήξερε εκ στήθους τα διάφορα μέρη της και τη σημασία τους. Μελετούσε ιερά βιβλία και ήξερε πλείστα χωρία της Αγίας Γραφής.

«Ο Απόστολος Παύλος είπε: Πάσα Γραφή είναι Θεόπνευστος».

«Ο Προφήτης Αμμώσ ομολογεί ότι δεν ήτο προφήτης αλλά βοσκός προβάτων».

Ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός έλεγε στους Ιουδαίους: Ερευνάτε τας Γραφάς και εκεί είναι που μαρτυρούσε περί εμού Ιησού Ε. 39.

«Ο Ιερός Χρυσόστομος λέγει: Όπως σκοντάφτουν όσοι στερούνται το φως των ματιών τους με τον ίδιο τρόπο όσοι δεν φωτίζονται από τις ακτίνες των Αγίων Γραφών αδιάκοπα αμαρτάνουν».

«Ο μέγας φιλόσοφος Ρουσσώ έλεγε: Κοιτάζετε τα βιβλία των φιλοσόφων παρά τη

λάμψη και την αλαζονεία τους πόσο μικρά και ασήμαντα είναι μπροστά στο Ιερό Ευαγγέλιο».

Πέραν από την επαγγελματική του καριέρα και την οικογενειακή του προσφορά ο Σάββας διαπνέετο από δημόσιο πνεύμα που εξεδήλωσε σε πλείστες περιπτώσεις. Με πάρεργο όπως έχουμε αναφέρει προηγούμενα τη γεωργία πήρε ενεργό μέρος στην ίδρυση της Αγροτικής Τοπικής Ένωσης Κυθρέας (Α.Τ.Ε. Κυθρέας) που ήταν τα παρακλάδια της νεοσύστατης τότε αγροτομάνας Παναγροτικής Ένωσης Κύπρου με την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Αναμείχθηκε ακόμη το 1940 στις εκλογές Δημοτικού Συμβουλίου Κυθρέας με το συνδυασμό Χριστού Καττάμη που κέρδισε την αντίπαλη παράταξη του Κυριάκου Λεμονοφίδη κι έτσι χρημάτισε δημοτικός σύμβουλος Κυθρέας για την εκλογική περίοδο 1940-45. Χαρακτηριστική όπως θυμάται ο Σάββας ήταν η απαίτηση του αποτυχόντος Λεμονοφίδη που έλεγε «Αν θα ψηφίσετε, ψηφίστε ολόκληρο το συνδυασμό μου, άλλως μαυρίστε όλο το συνδυασμό μου».

Ενθυμάται ακόμη ο Σάββας τις βουλευτικές εκλογές στην Κυθρέα το 1925. Ήταν τότε δυο συνδυασμοί. Ο Μαρκίδης με αντίπαλο το Σταυρινάκη. Ο Μαρκίδης είχε συμφωνήσει τότε με τους Σεβέρηδες να βάλουν υποψηφιότητα ο μεν Μαρκίδης στην Κυθρέα, ο δε Σεβέρης στην Κερύνεια και να έχουν αλληλοβοήθεια μεταξύ τους. Δεσμεύτηκαν δε και οι δυο τους καθένας να χαρίσει τους τόκους δανείου που χρεωστούσε κάθε ψηφοφόρος στις εκλογικές περιφέρειες Κερύνειας και Κυθρέας. Ο Σταυρινάκης από συμβούλους του είχε μάθει τη χειρονομία τούτη Μαρκίδη και Σεβέρη και μέσω δικών του υποστηρικτών έσπευσε και χάρισε σ' όλους τους ψηφοφόρους χρεώστες του της περιοχής Κυθρέας τους τόκους της οφειλής του σ' αυτό και έτσι κέρδισε τον αντίπαλο του Μαρκίδη. Φαίνεται πως η δέσμευση Σεβέρη Μαρκίδη δεν τηρήθηκε, γιατί τους είχε προλάβει η πρώιμη χειρονομία του Σταυρινάκη.

Νέος ο Σάββας στην περίοδο 1930-34 έπαιρνε ενεργό μέρος και υποδυόταν ρόλους στην από σκηνης διδασκαλίαν εθνικών και κοινωνικών δραμάτων όπως - Ο Κουτσιούκ Μεχμέτ, η Γκόλφω και άλλων. Θυμάται ένα τραγούδι που μελοποίησε ο κ. Χρίστος Λογγίνος δάσκαλος από την Κυθρέα και σχετίζεται με το δράμα - Γκόλφω - που παίχθηκε από σκηνης στα προαύλια των εκκλησιών Αγίας Μαρίας και Αγίου Ανδρονίκου Κυθρέας.

*Στα λαγκάδια στους θράχους απάνω-ω-ω
με τουφέκι βαρύ τριγυρνά-ω-ω
και σαν άνδρας ποθώ να πεθάνω-ω-ω
με σπαθί εις τη φούχτα γυμνό-ο-ο*

*Σαν σενδόνι έχω το χιόνι-ι-ι
για κρεββάτι δαφνούλα φλωριά-α-α
για νανούρισμα έχω τ' αηδόνι-ι-ι
και το θόγγο τον κρύο βοριά-α-α*

*Είμαι Έλλην κλέφτης φωτιά και παρούτι
και τουφέκι σπαθί προσκυνά-ω-ω
στους εχθρούς μου μολύθι πελέκυ
και στους φίλους κρασάκι κερνώ-ω-ω*

Το πιο πάνω τραγούδι τραγούδησε ο Παπάνδρεας Κωνσταντίνου, ιερέας της εκκλησίας Τιμίου Σταυρού Χρυσίδας με την ευκαιρία της επίσκεψης του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου του Γ΄ στο Νέο Χωριο όπου λειτούργησε και κήρυξε στην εκκλησία Αγίου Χαραλάμπους, στο γεύμα που παρέθεσε προς τιμή του η εκκλησιαστική επιτροπή στο σπίτι του Κωστή Χ΄ Αθανάση. Το τραγούδησε τόσο ωραία με τη βαρύτονη και μελωδική φωνή του που ευχαρίστησε τόσο το Μακαριότατο που εξαγγείλε αμέσως αύξηση στο μισθό του κατά £6 το μήνα. Σαν άκουσε την αύξηση τούτη ο ιερέας Παπαγιάννης Νέου Χωρίου διαμαρτυρήθηκε και απαίτησε κι αυτός αύξηση. Πήρε όμως την απάντηση από τον Αρχιεπίσκοπο πως τούτο είναι αποκλειστικό δώρο για τον ίδιο για την αξία του ιερέα της Χρυσίδας.

Με την αναφορά τούτη του ιερέα της Χρυσίδας ο Σάββας θυμάται πως την εποχή που επρόκειτο να γίνει ιερέας ο Παπάνδρεας έτυχε να συναντηθούν μαζί στην τοποθεσία που είναι το Μοσφίλι αντίκρου του βου μιλιοδείκτου στον παλιό δρόμο Κυθρέας - Λευκωσίας . Κουβαλούσαν απ΄

εδώ πέτρες που αφθονούν όπως έχουμε αναφέρει προηγουμένως τις οποίες έβγαζε ο Νικολής Καρτακούλης από το Νιο Χωριό και διέθετε για 3 σελίνια την αμαξιά. Στη συνάντησή τους απάνω ο Παπάνδρας ανέφερε στο Σάββα πως του ζητήθηκε από τους κατοίκους Χρυσίδας να γίνει ιερέας για εξυπηρέτηση της εκκλησίας τους. Ζήτησε λοιπόν τη συμβουλή του Σάββα αν πρέπει να δεχθεί ή να μη δεχθεί. Ο Σάββας αμέσως χωρίς άλλη σκέψη το συμβούλεψε να γίνει. Του τόνισε μάλιστα πως εξυπηρετεί ένα ιερό σκοπό και δεν πρέπει να αρνηθεί. Έγινε ιερέας και εξυπηρέτησε την εκκλησία της Χρυσίδας πάνω από πενήντα χρόνια. Ικανοποιημένος όμως κι ο Σάββας πως συνέβαλε κι αυτός με τη συμβουλή του στην εξυπηρέτηση της εκκλησίας.

Το 1930 ο Σάββας μεταστέγασε το μαγαζί του στο Σεράγιο σ' άλλο μαγαζί λίγα μέτρα απόσταση από το πρώτο, δίπλα στα συνεχή μαγαζιά που είχαν τα αδέρφια Κώστας κι Αριστόδημος Μαλαός. Τούτο εκτεινόταν κατά μήκος του δρόμου που ξεκινά από την Κυθρέα και καταλήγει στη Χρυσίδα. Το αποτελούσαν δυο ευρύχωρα μαγαζιά σε μάκρος και πλάτος. Ήταν πολύ θολικό για την πελατεία και ανήκε στο θείο της συζύγου του Αντώνη Χριστοδούλου και πλήρωνε ενοίκιο 10 σελίνια το μήνα.

Θυμάται ο Σάββας τη συγκέντρωση του Σεραγιού σε τεχνίτες, καφετζήδες, μπακάληδες και άλλους από το ένα άκρο του Σεραγιού Ανατολικά και από το άλλο άκρο του Σεραγιού Δυτικά. Προχωρούντες Ανατολικά από τα μαγαζιά αδελφών Μαλαού που είχαν μπακάλικο, ταβέρνα, λιπάσματα και άλλα είδη και αντίκρου απ' αυτά ήταν το κρεοπωλείο του Αριστόδημου. Λίγο πιο κάτω στην ίδια διεύθυνση ήταν το κωμοδρομίο του Αντρέα Καλλή και δίπλα ήταν το ιατρείο και η κατοικία του γιατρού Κώστα Κολλίτση. Δίπλα το εργαστήρι του Κώστα Ταλιαδώρου που κατασκεύαζε τέμπλη για τις εκκλησιές. Αντίκρου ήταν το ραφείο και η κατοικία του Μιχάλη Ελευθερίου. Λίγο πιο κάτω ήταν ο κινηματογράφος «Απόλλων» που ανήκε προ της εισβολής στο Φυλακτή Δρουσιώτη και Στέλιο Δημητρίου και τελευταίο Ανατολικά ήταν το εξοχικό κέντρο «Ο Παράδεισος» που το ίδρυσε ο Παναγιώτης Αντωνίου Κολά και ύστερα είχε

ενοικιασθεί για στρατόπεδο της Εθνικής Φρουράς.

Προχωρούντες Δυτικότερα από τα καταστήματα των αδελφών Μαλαού ήταν το ραφείο και η κατοικία του Γεώργιου Λουκαΐδη και αντίκρου το υποδηματοποιείο του Χ' Γεώργιου Χριστοδούλου, και μαγαζί του Γεώργιου Ζαχαρία, επιδιορθωτή ποδηλάτων. Δίπλα ήταν το αμαξοποιείο του Αρτέμη Περικλέους και αντίκρου τούτου ήταν παλαιότερα το τσαγγάριο, και η κατοικία του Κλείτα που στη θέση τους αργότερα κτίστηκε η νέα κατοικία με το μπακάλικο του γιου του Σίμου Συμεωνίδη και το ραφτάδικο της συζύγου του Παντελίτσας. Δίπλα του Αρτέμη ήταν ο Σύνδεσμος Λεμονοπαραγωγών και Αρδευτικός Σύνδεσμος Κεφαλόβρυσος. Στη συνέχεια ήταν το μπακάλικο με πανδοχείο και μαγειρείο του Αντώνη Βαφειάδη. Λοξοδρομώντας από το Σεράγιο προς το δρόμο που πάει στην Καμάρα και δίπλα στο πανδοχείο ήταν το μπακάλικο του Παναγιώτη Φιτιρίκκου. Πιο πάνω από του Αντώνη Βαφειάδη ήταν το ψηλό και ρωμαντικό καφενείο που ανήκε στον Ανδρέα Ελευθερίου, στο ίδιο δε κτίριο του καφενείου στεγαζόταν ο Σύλλογος Π.Α.Ο.Κ. και δίπλα ήταν το κουρείο του Πέτρου Κωνσταντινίδη. Αντίκρου του καφενείου παλιά ήταν το κουρείο Γιαννακού Φασουλά, η ταβέρνα Νικολάτση Φασουλά (γιος και πατέρας) αργότερα στα ίδια μαγαζιά ήταν το υποδηματοποιείο Φώτη Αδαμίδη νεώτερα του Ανδρέα Ζαμπακίδη και το κουρείο με πρακτορείο εφημερίδων, περιοδικών και άλλων του Νίκου Σαββίδη. Δίπλα τούτου ήταν το Καφενείο Αντώνη Βαφειάδη (Πογιατζή) όπου στεγαζόταν η Α.Ε.Κ. Κυθρέας. Αντίκρου τούτων ήταν το αρχοντικό Γιαννακού Ανδρονίκου ιδιόρρυθμο σπίτι που χρησίμευε επί Τουρκοκρατίας σαν διοικητήριο. Δίπλα ήταν το καφενείο του Στυλή του Κελαντωνή με συνέταιρο τον αδελφό του Χρίστο. Το καφενείο τούτο αργότερα περιήλθε στον Αντώνη Ανθούλη που ήταν αντιπρόσωπος του ταχυδρομείου, του τηλεφωνικού θαλαμου και κυβερνητικός πιστοποιών υπάλληλος. Ήταν το κεντρικότερο καφενείο και συγκέντρωνε πυκνή πελατεία με τη παχειά σκιά του μεγάλου πλατάνου, τη δροσιά του τρεχάτου νερού και την ανοικτή πλατεία που

ξανοιγόταν μπροστά του. Αντίκρυ του ήταν το κουρείο Γιάγκου Κολιού και δίπλα η Χριστιανική Ένωση Νέων. Στό βάθος της μεγάλης πλατείας βρισκόταν ο μύλος Κορώνας τελευταίος ιδιοκτήτης του ο Μιχάλης Κορέλλης. Πάνω στο μύλο ήταν δυο οικήματα. Στο ένα στεγαζόταν το Συνεργατικό Παντοπωλείο που πωλητής ήταν ο Αντώνης Φραγκούδης (Καλοφωνάρης) και στο άλλο στεγαζόταν οι Λαϊκές Συντεχνίες. Στη μεγάλη τούτη πλατεία ήταν κτισμένο το πλουσιόσπιτο του Αρμένη Αρτίμπεη που ήταν από τους πλουσιότερους κατοίκους του νησιού. Κτίστηκε το 1900 και θεμελιώθηκε νύκτα γιατί δεν είχε εξασφαλίσει άδεια οικοδομής. Ήταν πετρόκτιστο με υπόγειο, ισόγειο και ανώγειο. Κατεδαφίσθηκε κάμποσα χρόνια πριν την εισβολή, γιατί κρίθηκε ετοιμόρροπο. Δίπλα στο καφενείο του Ανθούλη ήταν το μπακάλικο και η κατοικία του Πολύδωρου (Πουλίκα) Μιχαηλίδη που είχε καπριολέ και πήγαινε συχνά στη Λευκωσία για προμήθειες στο μπακάλικο και μετέφερε κι επιβάτες.

Δίπλα του Πολύδωρου ήταν η κατοικία με μικρό μπακάλικο του αδελφού του Γιώργου Μιχαηλίδη (Κολόβαττου). Παράλληλα διατηρούσε άμαξα που μετέφερε καθημερινά επιβάτες στη Λευκωσία. Με την κατάργηση της άμαξας εξαιτίας των αυτοκινήτων έγινε κρεοπώλης. Πιο κάτω ήταν η κατοικία του αδελφού τους Ανδρέα Μιχαηλίδη με μικρό μπακάλικο. Αργότερα αγόρασε αυτοκίνητο και μετέφερε επιβάτες στη Λευκωσία.

Ακολουθεί κατόπι η νεόκτιστη πολυκατοικία Κανικλίδη, που περιλάμβανε μεγάλο καφενείο, δυο μαγαζιά που στο ένα ήταν ταβέρνα με τον Παναγιώτη Κανικλίδη και στο άλλο ραφτάδικο με το Γεώργιο Κανικλίδη (Τσοπάνη). Στα άνω δωμάτια κατοικούσε η οικογένεια Παναγιώτη Κανικλίδη και σ' άλλα ήταν το οδοντογιατρείο του Γλαύκου Ιακωβίδη. Αντίκρυ ήταν το μπακάλικο του Νικολή Κ. Νικολαΐδη και άνω απ' αυτό η κατοικία του. Τα είχε αγοράσει από την αδελφή του Αρτίμπεη Νατιρέ και ήταν συνέχεια της οικοδομής του Αρτίμπεη.

Δίπλα στην πολυκατοικία κατοικία Κανικλίδη ήταν το αρχοντικό του γιατρού Ευέλθοντος Ιακωβίδη που το χρησιμοποιούσε

και ιατρείο. Προχωρώντας το δρόμο βρίσκουμε τον όγδοο μιλιοδείκτη και αντίκρυ του ήταν ο αστυνομικός σταθμός Κυθρέας με αρκετό προσωπικό γιατί είχε στην επιτήρηση του όλα τα γύρω χωριά της περιοχής κι έφθανε μέχρι τα σύνορα της επαρχίας Αμμοχώστου όπου τα τούρκικα χωριά Πέτρα του Διγενή και Κουρού Μοναστήρι Ν.Α. και προς Ν. μέχρι τη Μόρα. Δίπλα στην Αστυνομία ήταν το δίπατο αρχοντικό Πετράκη Χ' Λούκα που είχε ιδιοκτησία και το οίκημα της Αστυνομίας. Απ' εδώ λοξοδρομούσε δρόμος προς την ενορία της Θεοτόκου όπου το ομώνυμο μοναστήρι, ιδιοκτησία της Αρχιεπισκοπής.

Αντίκρυ από το κτίριο Χ' Λούκα ήταν το οίκημα του Συνεργατικού Ταμειευτηρίου Κυθρέας με γραμματέα για πολλά χρόνια τον Αντώνη Λεμονοφίδη. Εκτός από τις καταθέσεις και τα δάνεια προμήθευε στα μέλη λιπάσματα, πατατόσπορο, φάρμακα, εργαλεία και άλλα. Προχωρώντας το δρόμο βρίσκουμε τα εξοχικά κέντρα που συγκέντρωναν αρκετό κόσμο στην καλοκαιρινή εποχή. Εκεί που άρχιζε ο πλαγιόδρομος (By Pass) Κυθρέας κτίστηκε λίγα χρόνια πριν την εισβολή το «Καραβάκι» ονομασία που πήρε από το αρχιτεκτονικό του σχέδιο και ήταν ιδιοκτησία του Κύπρου Χ' Δημήτρη Μουγκά. Λίγα μέτρα πιο κάτω στην δεξιά μεριά ήταν το «Παυσίλυπο», το πρώτο εξοχικό κεντρο που κτίστηκε στην Κυθρέα. Ιδιοκτήτης του ήταν ο Ζαχαρίας Αθανάση (Ούτσογγες) που δούλευε παλαιότερα το καφενείο Αντώνη Πογιατζή Βαφειάδη όπου στεγαζόταν η Α.Ε.Κ. Κυθρέας.

Πιο κάτω ξεχώριζαν δυο δρόμοι, ο ένας προχωρούσε προς Β. στο Γυμνάσιο Κυθρέας που κτίστηκε το 1970 σε μια έκταση από 15 σκάλες που αγοράστηκε από την Αρχιεπισκοπή για 8 χιλ. λίρες. Ο άλλος δρόμος προχωρούσε προς Ν. στο Νέο Χωριό όπου σε μικρή απόσταση βρίσκονταν τα αλώνια του μεγαλοκτηματία Αρτίμπεη που κρατούσαν έκταση 6-8 σκάλες και στην εποχή τους συγκέντρωναν πλούσια γεωργική συγκομιδή.

Ακολουθώντας το δρόμο προς τη Λευκωσία αριστερά βρίσκουμε το σταθμό βενζίνης «ΠΕΤΡΟΛΙΝΑ» και λίγο πιο κάτω στη δεξιά μεριά του δρόμου σε ύψωμα το κέν-

τρο «ΠΑΝΟΡΑΜΑ». Ήταν ιδιοκτησία του Αντώνη Λοιζου και το εκμεταλλεύονταν

μέχρι του θανάτου του. Οι απόγονοι του όμως το κατάργησαν και το χρησιμοποιούσαν αποθήκη.

Σημείωση: Τις πληροφορίες για τούτη τη μελέτη μου τις έδωσε προσωπικά ο ίδιος ο Σάββας που παρά τα 87 χρόνια της ηλικίας του είναι καλουστεκούμενος και διατηρεί διαύγεια πνεύματος και μνήμης.

